

TOJIK XALQ MAQOLLARNING O'RGANILISH TARIXI

Kodirova Saodat Abduraximovna

Navoiy davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)

saodat.abduraximovna@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada tojik xalq maqollarining ilmiy tadqiq etilish tarixi va uning asosiy bosqichlari, tadqiqot yo'nalishlari, atoqli olimlarning sohaga qo'shgan hissalarini batafsil yoritilgan. Maqsad-o'zbek va tojik maqolshunosligining hozirgi holatini tahlil qilish uchun uning tarixiy ildizlarini atroflicha o'rganishdan iborat.

Kalit so'zlar: xalq maqollari, tasniflash, tahlil, yo'nalish, kognitiv, pragmatik, diaxron, sinxron.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТАДЖИКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ

Кодирова Саодат Абдирахимовна

Доцент Навоинского государственного университета,
доктор философии по филологии (PhD)

saodat.abduraximovna@gmail.com

Аннотация: В данной статье подробно описывается история научного изучения таджикских народных пословиц, её основные этапы, направления исследований и вклад видных учёных в эту область. Цель статьи – детально изучить исторические корни узбекской и таджикской пословицалогии для анализа современного состояния их изучения.

Ключевые слова: народные пословицы, классификация, анализ, направление, когнитивный, прагматический, диахронический, синхронный.

HISTORY OF THE STUDY OF TAJIK FOLK PROVERBS

Kodirova Saodat Abduraximovna

Associate Professor of Navoi State University,
Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

saodat.abduraximovna@gmail.com

Abstract: This article describes in detail the history of scientific research of Tajik folk proverbs and its main stages, research areas, and contributions of prominent scholars to the field. The goal is to study in detail the historical roots of Uzbek and Tajik proverb studies in order to analyze the current state of their study.

Keywords: folk proverbs, classification, analysis, direction, cognitive, pragmatic, diachronic, synchronous.

Kirish

Tojik xalq maqollarining tadqiqot tarixi milliy tilshunoslik va folkloristikaning uzoq yillik taraqqiyot yo'lini aks ettiradi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi dastlabki to'plash va qayd etish ishlaridan boshlab, sobiq Ittifoq davridagi kompleks grammatik-semantik va qiyosiy-tipologik tahlillar hamda mustaqillik davridagi kognitiv-pragmatik, lingvomadaniy aspektdagi yangicha yondashuvlargacha bo'lgan bosqichlar tojik maqolshunosligining boy ilmiy merosini shakllantirdi. Bu tadqiqotlar o'zbek tilining boyligini, uning ifoda imkoniyatlarini, xalqning asrlar davomida to'plagan donoligi va milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini ochishga xizmat qildi. Xalq maqollarining o'rganilishi davom etayotgan jarayon bo'lib, zamonaviy tilshunoslikning yangi nazariya va metodlarini qo'llagan holda bu sohada yana ko'plab tadqiqotlar olib borish talab etiladi. Xususan, maqollarning matnshunoslik, diskurs tahlili, sotsiolingvistika va neyrolingvistika kabi fanlar kesishmasidagi tadqiqotlari kelajakdagi izlanishlarning istiqbolli yo'nalishlaridandir.

Adabiyotlar

Bu davrdagi ishlar asosan etnografik va filologik xususiyatga ega bo'lib, maqsad maqollarini yo'qolib ketishdan saqlash, ularni birlamchi shaklda qayd etish edi. Ilmiy tahlil darajasi hali juda yuqori emas edi, lekin ayrim to'plovchilar maqollarning ma'nosiga qisqacha izohlar berishga uringanlar. Masalan, rus sharqshunoslari V.A.Jukovskiy[1], I.I.Zarubin[2], M.S.Andreev[3] kabilarning ekspeditsiyalari davomida tojik xalq maqollari ham yozib olingan va ularning ayrim to'plamlari nashr etilgan. Mahalliy ziyolilardan ham maqollarni to'plashga ixlosmandlar bo'lgan, ammo ularning ishlari ko'pincha qo'lyozma shaklida qolib ketgan yoki tor doirada tarqalgan. Bu davrning ahamiyati shundaki, u keyingi davrlardagi keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bazasini yaratib berdi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tasniflash, semantik tahlil, pragmatik, funksional, kognitiv, lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tahlillar bilan bir qatorda diaxron va sinxron tadqiqotlar usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Tojik maqollarining dastlabki to‘planishi va yozib olinishi (XIX asr oxiri – XX asr boshlarigacha bo‘lgan davr). Tojik xalq maqollarini to‘plash va ularni yozib olish tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi. Fors-tojik adabiyoti va tilshunosligi tarixida maqollarning ayrim namunalarining yozma manbalarda qayd etilishiga ko‘plab misollar mavjud. Masalan, Abu Ali ibn Sinoning “Donishnoma”, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Chahor maqola” asarlarida, shuningdek, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Alisher Navoiy kabi mumtoz adabiyot namoyandalarining asarlarida maqol va maqolga yaqin iboralar faol qo‘llangan va bu ularning iste’molda keng tarqalganidan dalolat beradi. Biroq bu davrdagi yozma manbalarda maqollar alohida ilmiy ob’ekt sifatida emas, balki asosan adabiy yoki ritorik vosita sifatida uchraydi. Maqollarni tizimli ravishda to‘plash va qayd etish ishlari asosan XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Bu davrda sharqshunoslar, sayyohlar va mahalliy ziyolilarning fors-tojik tili va madaniyatiga bo‘lgan qiziqishi ortdi. Ular tilning o‘ziga xosligini, xalqning og‘zaki ijodidagi donoligini aks ettiruvchi maqollarni yozib olishga kirishdilar.

Sobiq Ittifoq davridagi tizimli tadqiqotlar (XX asr o‘rtalari – oxirlari). Sobiq ittifoq davrida tojik xalq maqollarini ilmiy tadqiq etish yangi, yanada chuqur va tizimli bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda tilshunoslik, folkloristika va adabiyotshunoslik fanlarida maqollarga bag‘ishlangan ko‘plab dissertatsiya, monografiya va ilmiy maqolalar paydo bo‘ldi. Tadqiqotchilar maqollarga nafaqat xalq donoligining ifodasi, balki tilning o‘ziga xos lisoniy birligi, ma’naviy va ijtimoiy-siyosiy targ‘ibot vositasi sifatida ham yondasha boshladilar.

Yirik to‘plamlarning yaratilishi va tasniflash. Bu davrda tojik maqollarining yirik hajmli, ilmiy asoslangan to‘plamlari yaratildi. Bu to‘plamlar maqollarining keng qamrovliligi, ularning variantlarini qayd etilishi va tizimli tasnifi bilan ajralib turdi. Ayniqsa, A.Dehotā, A.Afsahzod, R.Amonov, V.Asrori kabi taniqli folklorshunos va tilshunoslar tomonidan tuzilgan maqollar to‘plamlari bu sohadagi muhim yutuqlardan hisoblanadi. Ular maqollarni mavzuviy guruhlarga (masalan, mehnat, do‘stlik, vatanparvarlik, axloq, ilm va boshqalar),

shuningdek, grammatik tuzilishiga ko'ra (oddiy gaplar, murakkab gaplar) tasniflashga e'tibor qaratdilar. Bu ishlar maqollarni ilmiy tahlil qilish uchun qulay shaklga keltirdi.

Semantik va mavzuviy tahlillar. Bu bosqichda maqollarning ma'no qirralarini ochish, ular ifodalaydigan g'oyalar, xalqning dunyoqarashi, etik-axloqiy me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlarini o'rganishga katta e'tibor berildi[4]. Maqollarning tojik xalqi hayotining turli jabhalari – dehqonchilik, hunarmandchilik, oilaviy munosabatlar, jamiyatdagi o'zaro aloqalar va boshqa mavzularni aks ettirishi tahlil qilindi. Maqollardagi donolik, hazil, tanqid va nasihat elementlari o'rganildi [5]. Sobiq Ittifoq davri tilshunosligida tojik maqollarining lisoniy, xususan, grammatik tuzilishi va uslubiy xususiyatlariga alohida e'tibor qaratildi. Maqollardagi so'z turkumlarining o'rni, ularning morfologik shakllari va bu shakllarning maqollarning ma'nosini shakllantirishdagi roli o'rganildi. Fe'llarning buyruq, istak mayllaridagi qo'llanishi, otlarning turli kelishik shakllaridagi vazifasi, sifat va ravishlarning ifodaviy imkoniyatlari tahlil qilindi. Maqollarning sintaktik tuzilishi, ularning ixchamligi, sodda, qo'shma gap shaklida bo'lishi, gap bo'laklarining o'rni va o'zaro aloqasi chuqur tadqiq etildi. Tojik maqollariga xos bo'lgan parallelizm, elliptik konstruksiyalar, ritorik savollar va undalmalarning qo'llanishi alohida tadqiq ob'ekti bo'ldi. Masalan, "Sabr talx, mevaash shirin" (Sabr achchiq, mevasi shirin) maqolining sintaktik tuzilishi va ma'no qurilishi tahlil qilindi.

Maqollarning obrazlilik, ulardagi metafora, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, litota, omonimiya, sinonimiya, antonimiya kabi badiiy tasviriy vositalarning qo'llanishi, ularning ritmik va ohangdorligi, intonatsion xususiyatlari o'rganildi. Maqollarning nutqdagi ifodaviyligini ta'minlovchi fonetik va leksik-stilistik usullarning namoyon bo'lishiga e'tibor qaratildi[6]. Bu davrda tojik maqollarining fors, o'zbek, turk, rus va boshqa xalqlar maqollari bilan qiyosiy-tipologik tahlillari keng olib borildi. Bu tahlillar maqollardagi umumiy eron-tojik va turkiy ildizlarni, mintaqaviy madaniy-tarixiy umumiyliklarni aniqlashga yordam berdi. Shuningdek, umuminsoniy qadriyatlarning maqollardagi aksi va har bir

xalqning milliy o'ziga xos jihatlari alohida ajratib ko'rsatildi. Bunday tadqiqotlar maqollarning universal va milliy o'ziga xos jihatlari tasniflash imkonini berdi.

Bu davrda A.Dehotā, A.Afsahzod, R.Amonov kabi folklorshunoslarning maqollarni to'plash va ilmiy nashr etishdagi xizmatlari beqiyos. Shuningdek, tojik tilshunoslaridan S.Aynā, B.Siyoev, A.Semyonov, M.S.Usmonov, R.G'afforov, Sh.Rustamov kabi olimlarning ishlarida maqollarning lisoniy, sintaktik va semantik xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Ular tojik maqolshunosligining nazariy-metodologik asoslarini yaratishda muhim rol o'ynagan.

Mustaqillik davridagi yangi yondashuvlar va zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari (XXI asr boshlari). Tojikiston mustaqillikka erishganidan so'ng, ilmfan, xususan, tilshunoslik va folkloristika sohasida yangi paradigmalar va yondashuvlar shakllandi. Xalq maqollarini tadqiq etishda ham an'anaviy metodlar bilan birga, zamonaviy ilmiy yo'nalishlar – kognitiv lingvistika, pragmal lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, diskurs tahlili kabilar faol qo'llanila boshlandi. Bu davrda maqollarga nafaqat tilning grammatik va semantik birligi sifatida, balki milliy tafakkurning, ma'naviy qadriyatlarning, ijtimoiy-madaniy kodlarning tashuvchisi sifatida qaraldi. Tojik xalq maqollari qayta nashr etildi.

Kognitiv tahlil. Zamonaviy tilshunoslikda tojik maqollari inson tafakkurining, dunyoni idrok etish va uni konseptuallashtirish jarayonining yorqin ko'rsatkichi sifatida o'rganilmoqda. Bunda maqollardagi konseptual metafora, metonimiya, obraz, freym va boshqa kognitiv mexanizmlarning roli tahlil qilinadi. Maqollarning insonning his-tuyg'ulari, tajribalari va bilimlarini qanday aks ettirishi, ular orqali xalqning mentaliteti qanday namoyon bo'lishi o'rganilmoqda. Masalan, "Har chiz, ki az dida dur, az dil dur" (Ko'zdan yiroq bo'lgan har narsa dildan ham yiroq) maqolidagi makon va his-tuyg'ular o'rtasidagi kognitiv bog'liqlik yoki "Obi loyqaro nan'yshā, shoyad ob ravshan shavad" (Loyqa suvni ichma, ehtimol suv tiniqlashar) maqolidagi sabr va umid konsepsiyalarining ifodasidir.

Pragmatik va funksional tahlil. Maqollarning nutqiy faoliyatdagi o'rni, ularning kommunikativ aktlardagi vazifalari, alohida nutqiy vaziyatlardagi

qo‘llanish xususiyatlariga e’tibor qaratilmoqda. Tojik maqollarining suhbatdoshni ishontirish, maslahat berish, tanqid qilish, ogohlantirish, tarbiyalash, yupatish kabi turli pragmatik funksiyalari ochib berilmoqda. Ularning nutqning ekspressivligini oshirishdagi roli, ohang va intonatsiya bilan birgalikda ifodalaydigan ma’no nozikliklari o‘rganilmoqda [7].

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil. Bu yo‘nalishda maqollarning til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘rganish ob’ekti sifatida qaraladi. Tojik maqollaridagi milliy-madaniy o‘ziga xosliklar, ularning xalqning urf-odatlarini, an’analarini, tarixini, diniy e’tiqodlari va boshqa madaniy elementlar bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Maqollar orqali milliy qadriyatlarining avloddan avlodga o‘tishi va til orqali madaniyatning saqlanishi jarayonlari o‘rganilmoqda.

Diaxron va sinxron tadqiqotlar. Bugungi kunda tojik xalq maqollarining nafaqat sinxron, balki diaxron tahliliga ham e’tibor qaratilmoqda. Maqollarning tarixiy davrlar davomida o‘zgarishi, yangilarining paydo bo‘lishi va ba’zilarining iste’moldan chiqishi jarayonlari o‘rganilmoqda. Bu maqollarning til va jamiyat o‘zgarishlariga qanday moslashishini ko‘rsatadi [8].

Mustaqillik davrida tojik maqolshunosligida A.Sattorī, A.Niyozov, M.Ibrohimzoda kabi tadqiqotchilarning ishlari diqqatga sazovor. Ular maqollarga zamonaviy tilshunoslik nazariyalari nuqtai nazaridan yondashib, ularning ilgari o‘rganilmagan qirralarini ochib bermoqdalar. Bu bilantojik maqolshunosligiga yangi ilmiy uslublarni olib kirishmoqda.

Xulosa

Tojik xalq maqollarining tadqiqot tarixi milliy tilshunoslik va folkloristikaning uzoq yillik taraqqiyot yo‘lini aks ettiradi. Qadimgi davrlardan boshlab, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi dastlabki to‘plash va qayd etish ishlaridan, sobiq Ittifoq davridagi kompleks grammatik-semantik va qiyosiy-tipologik tahlillar hamda mustaqillik davridagi kognitiv-pragmatik, lingvomadaniy aspektidagi yangicha yondashuvlarga bo‘lgan bosqichlar tojik maqolshunosligining boy ilmiy merosini shakllantirdi. Bu tadqiqotlar tojik tilining boyligini, uning ifodaviy imkoniyatlarini, xalqning asrlar davomida to‘plagan

donoligini va milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qildi. Xalq maqollarining o'rganilishi davom etayotgan jarayon bo'lib, zamonaviy tilshunoslikning yangi nazariya va metodlarini qo'llagan holda bu sohada yana ko'plab tadqiqotlar olib borish zarur. Xususan, maqollarning matnshunoslik, diskurs tahlili, sotsiolingvistika va raqamli gumanitar fanlar kesishmasidagi tadqiqotlari kelajakdagi izlanishlarning istiqbolli yo'nalishlaridan bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жуковский, В.А. Человек и сознание у персидских мистиков. – Спб.,1985. – 343 с.
2. Зарубин И.И. Отчёт об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 г. / И.И.Зарубин // Известия АН СССР, сер. VI, № 5-6. – М; 1927. – С. 63-74.
3. Андреев М.С. Краткие сведения об этнографической экспедиции, предпринятой летом 1924 г. к горным таджикам Матчи, Каратегина, Гиссарского края и Ягноба/М.С.Андреев//Известия Туркестанского отд. РГО, XVII. – Ташкент, 1924. – С. 157-171.
4. Болдырев А.Н. К фольклору Таджикистана (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков), – «Труды Таджикистанской базы АН СССР», т. III, М.– Л.,1936.;Кисляков Н.А. Описание говора таджиков Вахио-боло, – «Труды Таджикистанской базы АН СССР», т. III, М.–Л., 1936.
5. Расторгуева В. С. Опыт классификации таджикских говоров / В. С. Расторгуева. –М.: Издательство Восточная литература, 1960. –17 с
6. Тилавов Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок, Душанбе, 1967.
7. Султанова Р.М. Сопоставительный анализ стилистических средств выразительности в русском и таджикском языках: сравнение и эпитет: монография / Р.М.Султанова. – Душанбе: РТСУ, 2020. –122с.
8. Сангинова Р. Лексика Канибадамского говора таджикского языка: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / Р. Сангинова. –Душанбе, 2012. – 23 с.